

Daradics Boglárka és Ilyés Zalán-György

Előszó a Benjamin-lapszámhoz

Megkésett aktualitás és soha nem látott reneszánsz

Absztrakt: A lapszám szövegei Walter Benjamin életművének különböző aspektusokból történő vizsgálatára és elemzésére fókuszálnak. A szám célja a magyar Benjamin-recepció élénkítése, a (már magyarul is szép számmal hozzáférhető) szövegek (kritikai) diskurzusának serkentése. A lapszamban a tanulmányok mellett recenziók és fordítások is helyet kaptak, melyek látszólagos (!) eklekticizmusa – úgy gondoljuk – képes felmutatni valamit a benjamini életmű jellegzetességéből, mégpedig annak szerteágazó, sokszor egyúttal talán szertelennek tűnő voltából.

Kulcsszavak: Walter Benjamin, megkésettség, aktualitás, levelek, recepció, kritika

Annak ellenére, hogy Walter Benjamin legfontosabb művei (vagy e művek részletei) szinte már kivétel nélkül hozzáférhetőek és olvashatóak magyarul, túlzás nélkül állítható, hogy a magyar (kritikai) recepció nemigen tartott lépést a fordításokkal. Kétségtelenül fontos könyvek és tanulmányok íródtak a benjamin életmű különféle aspektusairól, de látszólag számos írása nem ragadta meg oly módon a magyar olvasók figyelmét, hogy ezekről aztán különféle tanulmányok, kritikák és reflexiók is szülessenek. Ennek ellenére úgy gondoltuk, hogy ez csupán látszólagos: szinte biztosak voltunk benne, hogy e területek tulajdonképpen nem reflektálatlanok, csupán e reflexiók ez idáig még nem feltétlenül jutottak el a szöveggé alakulás fázisáig. Ebben az értelemben akár azt is mondhatnánk, jelen lapszám bizonyos szempontból egy közege: a benjamin életműre vonatkozó reflexiók közege; célja pedig – jórészt – e potenciális írások befogadásában határozható meg.

Úgy gondoljuk, hogy amennyiben sikerült elérni a kitűzött célt és e lapszám betölti feladatát, reményeink szerint olyan gyűjteménnyel fog bővülni az írott magyar Benjamin-recepció, amely nem csupán hiánypótló, de iránymutató is: nem fog a homályos foltokra, „befelhözött hely[ek]re” (Benjamin 1980b: 796) fényt deríteni, de talán lehetővé teszi, hogy ez utóbbiakból erőt merítsünk az olvasásához, az értelmezéséhez és e művek szeretetéhez.

A benjamin életmű jellemző sajátosságai közé tartozik a szövegek műfaji-diszciplináris komplexitása,¹ melyből meglátásunk szerint a lapszámban megjelenő tanulmányok, recenziók és fordítások képesek visszaadni valamit, legyen ez önmagában bármennyire is nehéz, illetve talán (látszólag) lehetetlennek tűnő feladat. Az pedig, hogy – a magunk részéről – e „lehetetlen feladatot” mégis eredményesnek értékeljük, minden kétséget kizáróan szerzőink és fordítóink munkáját dicséri. A lapszámban szereplő írások kivétel nélkül unikális, sokszínű, a benjamin életmű ezerfelé ágazó szövevényének olyan aspektusait és problémáit tematizálják, amelyeknek köszönhetően meggyőződésünk, hogy kivétel nélkül hiánypótló és rendkívül nívós műveket adhatunk közre.

Ahogy az az előbbieken kiemeltük, a tanulmányok témáikat, elvi kereteiket, illetve eszmetörténeti horizontjukat tekintve meglehetősen széles spektrumon mozognak, ennek ellenére talán rámutathatunk a tanulmányok egy közös elemére: a *történetiség szempontjára*. A történeti kontextualizálás, illetve az e művekben – akár elméleti szinten – megjelenő szempont és/vagy elv folyamatos viszonyítási pontként működik valamennyi tanulmányban, ha eltérő mértékben és mód(ok)on is. Meglátásunk szerint az explicit(ebb)en történeti tárgyú és célú írások, illetve a filozófiai(bb), esztétikai(bb) és művészetelméleti(bb) fókuszú tanulmányok pazarul kiegészítik egymást, ami újfent ráirányíthatja a figyelmünket Benjamin gondolatiságának és életművének számos jellegzetes vonására.

A lapszámban a változatos tematikájú tanulmányok mellett talán első ránézésre szokatlanul soknak tűnő recenzió is helyet kapott. Ennek oka, hogy céljaink között szerepelt diszkussziós és kritikai terepet biztosítani az utóbbi években megjelent Benjamin-válogatáskötetek tárgyalásának és értékelésének. Meggyőződésünk, hogy a fordításokkal,

1 Ehhez lásd például Zsellér Anna utószavát a *Hasis Marseille-ben* című kötetben.

illetve a kommentárokkal kapcsolatos meglátások és reflexiók nem csupán gyümölcsöző módokon hathatnak a (magyar) recepcióra, hanem ezáltal egyúttal a benjamin hagyományokhoz is hűen kapcsolódhatunk, s teoretikus szinteken is rezonálhatunk e problémákra, ahogyan e kérdések különböző szemszögekből rendre meg is jellennek a recenziókban.

Benjamin a következő sorokkal indítja híres fordításfilozófiai szövegét, *A műfordító feladatát*:

Soha, egyetlen műalkotás vagy műforma megismerése szempontjából sem bizonyul gyümölcsözőnek a befogadó fél figyelembevételé [...]. Mert a vers sosem az olvasónak szól, a kép nem a nézőnek, a szimfónia nem a hallgatóságnak. A fordítás olyan olvasóknak szól, akik az eredetit nem értik? [...] az a fordítás, amely közvetíteni akar, egyebet se közvetíthetne, csak a közlendőt – tehát a lényegtelenséget. Ismérve is ez a rossz fordításoknak (Benjamin 1980a: 71).

Ki sem kell emelnünk, hogy e sorok mekkora nehézség elé állítják Benjamin magyar fordítóit: bár nem panaszkodhatunk, hisz ahogy arról a lapszámban megjelent recenziók is tanúskodnak, az elmúlt években különösen sok szöveg jelent meg magyarul, ráadásul e szövegek megjelenését eddig kevésbé tapasztalt figyelem övezte, attól még távol állunk, hogy kijelenthessük: a közvetítés bármiféle vágya vagy akarata nélkül vágunk bele Benjamin írásainak és leveleinek, valamint az életművet tárgyaló szakirodalom meghatározó szövegeinek fordításába. Ha másért nem is, hát a válogatás követelménye miatt: Weiss János megjegyzése, miszerint az *Angelus Novus* után nehéz „nagyon-nagyon fontos [lefordítatlan] Benjamin-szöveget találni, mert hihetetlenül jól válogattak” (Tóth és Zsellér 2024: 165), kétségtelenül igaz, ráadásul ha volt(ak) is ilyen szöveg(ek), szinte huszonöt év állt rendelkezésre ahhoz, hogy az(oka)t lefordítsák (és ez jórészt meg is történt). Ugyanakkor Zsellér Anna szavairól sem feledkezhetünk meg: „Benjamin munkái magyar nyelven ugyan kivétel nélkül kitűnő fordításban jelentek meg, de hosszú évtizedek alatt sem vált olvashatóvá a teljes Benjamin-életmű” (Zsellér 2023b: 214). Ha ehhez még hozzátesszük, hogy Benjamin szerint „a fordíthatóság [nem minden, csupán] *némely* mű lényegi eleme” (Benjamin 1980a: 73; kiemelés tőlem), tehát a (Benjamin gondolataihoz hű) fordítónak elsősorban a művek fordíthatóságára kell tekintettel lennie a lefordítandó művek kiválasztása során, tovább bonyolódik a helyzet:

Hogy valamely fordítás mennyiben felelhet meg e forma lényegének, ezt objektíven az eredeti mű lefordíthatósága dönti el. Minél kevesebb értéket s méltóságot hordoz az eredeti mű nyelve, minél inkább közlésjellegetű, annál kevésbé fordítható [...]. Minél magasabb rendű a mű, annál fordíthatóbb marad, még értelmének legfutólagosabb érintésére is. Ez természetesen csak eredeti művekre áll (Benjamin 1980a: 85).

A fordítóra nehezedő feltételek sűrűjéből biztató kiútnak tűnhet Benjamin levelezése, hisz Benjamin nem tekintett művekként a levelekre.² Mielőtt azonban bárki is azt hinné, jelen lapszám fordítói és szerkesztői így menekültek el a kihívás elől, érdemes lehet (új) felidézni Zsellér Anna szavait:

2 A kérdés tárgyalásához lásd: Ilyés (2024: 236).

Az 1939. október 11–12-ei álom esetében Benjamin személyes, levélírói hangjára kellett rátalálni. Bár a szerzőnek hat kötetnyi levelezése már megjelent, de nem könnyítette meg a feladatot, hogy ez esetben a levél irodalmi álomleírás [...], ám egyszersmind személyes üzenet is Benjamin saját élettörténetére és elméletírása kialakulásának történetére tett utalásokkal... (Zsellér 2023a).

Ha ehhez hozzátesszük, hogy Benjamin önálló irodalmi formaként tekintett a levélre (vö. Adorno 1978: 15), egyből kiderül, hogy leveleinek lefordítása nem jelent kiutat az imént felvázolt nehézségek hálójából. Azt persze nem tagadhatjuk, hogy nem minden levele irodalmi álomleírás. Ha a jelen lapszámban megjelenő utolsó leveleit olvassuk, egy ideig akár azt is gondolhatjuk, hogy azoknak legfeljebb életrajzi jelentőségük van (nem mintha az életrajzi jelentőség ne lenne releváns). Előbb-utóbb viszont eljutunk az utolsó levélhez és meglepetten konstatáljuk, hogy azt fordítója, Lukács Laura Klára tulajdonképpen fordíthatatlannak minősíti: „Az itt közölt fordítás nem adja vissza az eredetit, ezért a levelet franciául is közöljük” (Benjamin 2024: 229). Ezt persze érthetnénk az imént idézett Benjamin-sorok igazolásaként is, de a szóban forgó levelet elolvasva nehezen támadhat olyan érzésünk, hogy az túlzott „közlésjellege” miatt minősül lefordíthatatlannak. Szerencsénkre a fordíthatóság és fordíthatatlanság kategóriapárosa többféleképpen is megközelíthető *A műfordító feladata* című szöveg alapján. Az imént idézettek mellett (melyek a fordítás messianisztikus feladatának fényében látatják a párost) Benjamin egy jóval technikaibb megközelítéssel is szolgál, melyben szinte megfordul a kategóriák értelme: e megközelítés szerint a művek „közlés-részből tetszés szerinti mennyiség kiemelhető s fordítható”, míg „az eredeti mű költészete” lefordíthatatlan (Benjamin 1980a: 78). Ha bármiféle akadály keresztelte a fordítók útját, akkor az az utóbbi értelemben vett költői lényeg vagy feszültség, mely minden történelmi nyelv lefordíthatatlan pólusát képezi. A fordíthatatlanság deklarációja tehát egyben e költői lényeg megcélzásának deklarációja, ami meglehetősen meggyőző bizonyítéka a benjamin konceptióhoz való hűségnek.

Mivel éppen a levelekről esik szó, nem mehetünk el a mellett az extenzív jegyzetapparátus mellett, mely a Benjamin utolsó hónapjait kevésbé ismerő olvasó támaszául szolgál. Mivel ezeket a jegyzeteket egy terjedelmes kommentárral és utószóval egészítettük ki, „kénytelenek” vagyunk említést tenni *A fordítás – pro és kontra* című Benjamin-töredék néhány fontos gondolatáról. A töredékben a fordítás *technikaként* kerül meghatározásra, mely más technikákkal is kombinálható:

Itt elsősorban a kommentálás technikájára gondolok [...]. A fordításnak ez a szerencsés formája, amely a kommentárban számot ad magáról, és a különböző nyelvi szituáció tényét is tematizálja, az újkorban sajnos egyre inkább veszendőbe ment [...]. És a fordítás éppen azért válhatott hatékonyá, a saját világ alkotórészévé, mert elismerték a nyelvi szituáció különbözőségét (Benjamin 2001: 114–115).

Bár e szövegrészben Benjamin a „különböző nyelvi szituáció tényét” tematizálni alkalmas eszközként méltatja a kommentárt és azt a kort („a középkori Arisztotelész-fordításoktól a klasszikusok tizenhetedik századi kétnyelvű kommentált kiadásáig” – Benjamin 2001: 115), amelyben e kombinált forma virágkorát élte, számos más előnye van e technikák kombinálásának. De ahelyett, hogy e technikák kombinálásáról beszélnénk, érdemes

felidézni egy pillanatra Antoine Berman híres francia fordító, filozófus és fordításelméletész gondolatait, melyeket *A műfordító feladatához* írt kommentárjában fejt ki. Mindenekelőtt fontos, hogy amikor fordítás és kommentár viszonyáról beszélünk, e viszonyra ne pusztán technikák kombinációjaként tekintünk, hisz „lényegi kapocs van fordítás és kommentár között”: „Minden idegen műhöz fűzött kommentár fordítást von maga után – azt is mondhatnánk, [minden ilyen kommentár] fordítás. És fordítva, minden fordítás a kommentár egy elemét vonja maga után, amint azt a középkori »fordítások« példázzák” (Berman 2018: 27). A viszony tehát jóval szorosabb. Berman ezt az *Egyirányú utca* egyik hasonlatával támasztja alá:

Kommentár és fordítás úgy viszonyul a szöveghez, mint stílus és mimézis a természethez: ugyanaz a jelenség, különböző szemléletmódok szerint. A szent szöveg fáján mindkettő csupán örökké susogó lomb, a profán szöveg fáján ők az idejekorán lehulló gyümölcsök (Benjamin 2005: 19).

Berman mindenekelőtt azt emeli ki e gondolatból, hogy a fordításhoz hasonlóan, a kommentárnak is az eredeti szövegből kell kiindulnia:

Valójában nem létezik fordításhoz írt legitim kommentár. Nemcsak azért, mert egy ilyen szöveg „megbízhatatlan” lenne, hanem mert a kommentár a fordítás birodalmában működik: lépcsőről lépcsőre, kibontakozásával együtt világítja meg az eredetit és annak fordítását. Egy szó, egy mondat vagy egy kifejezés magyarázata egyben a fordítása is. Egy lefordított szöveg kommentárja [...] csak a jelentésen keresztüli mozgás lehet, míg a kommentár természeténél fogva *betűszerinti [commentary-on-the-letter]* (Berman 2018: 28).

Mindehhez hozzáteszi, hogy a kommentár az eredeti szöveg fordításainak elemzésére is kiterjedhet (vö. Berman 2018: 28), így nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a kommentátor más fordításokra (is!) támaszkodva fejtsse ki a kommentált szöveghez fűzött magyarázatát. Ettől függetlenül nem tagadhatjuk, hogy a jelen lapszámban olvasható kommentárok és „kommentárelemek” csak ritkán felelnek meg e forma Berman által is vázolt szigorú követelményeinek.

A kommentár „lépcsőről lépcsőre”, lassú „kibontakozásával együtt világítja meg az eredetit és annak fordítását” (Berman 2018: 28). Ez viszont nem jelenti azt, hogy néha ne távolodna el a szövegtől, „szünetet adva a gondolkodáshoz”. Az exkurzus, a digresszió, a kerülőút garantálja az önálló gondolkodás létrejöttét, mely ekképp nem egyszerűen a szövegről, hanem a szöveggel, esetleg a szöveg *ellen* való gondolkodás. Az eltávolodás azonban nemcsak a gondolkodás önállósulásának, hanem a szövegekhez való viszonyulás másik nagy, Benjamin által kedvelt formájának lehetőségét is megteremti. Természetesen a kritikáról van szó, mely a kommentárral szemben „a műalkotás igazságtartalmát keresi”. A két forma szoros viszonyáról mi sem árulkodik jobban, mint a tény, hogy e viszony „határozza meg az irodalomnak azt az alaptörvényét, mely szerint az igazságtartalom annál láthatatlanabban és bensőbbben kötődik a dologi tartalomhoz, minél jelentősebb a mű” (Benjamin 1980c: 99). E szoros viszony ellenére (mely – *A műfordító feladatában* megfogalmazottakhoz hasonlóan – igazán az eredeti szépirodalmi művekre igaz) általában mégsem érvényesül szimultán e két forma:

Ha eszerint épp azok a művek bizonyulnak tartós életűnek, amelyeknek igazsága a legmélyebben ágyazódik dologi tartalmukba, az időben a mű reáliái annál élesebben szöknek a szemlélő figyelmébe, minél inkább elhálnak magában a világban. Így azonban, idők múltával, elkülönülni látszik a mű dologi és igazságtartalma, holott kora-idejükben együtt éltek; mert az igazságtartalom akkor is rejtekezik, amikor a dologi előtérbe nyomul (Benjamin 1980b: 99).

Ez az oka annak, hogy a kritikus számára is „a dologi tartalom, e feltűnő és elidegenítő elem magyarázata válik alapfeltétellé” – neki is „a kommentálással [kell] kezdenie” (Benjamin 1980c: 99). Ha most visszatérünk jelen lapszám tartalmához, a lapszámban olvasható recenziók, de akár azt is mondhatnánk, kritikák példázzák e két forma szoros összefüggését (ami nem jelenti azt, hogy a fordításokhoz írt kommentárok olykor ne lépnének fel kritikai igényel, vagy a tanulmányokban ne fedezhetnének fel a fordítás, a kommentár és a kritika különféle vonásait, mozzanatait): kétségtelen, hogy a legtöbb recenzió a művek dologi tartalmát célozza, ráadásul kommentárelemeik is inkább „a jelentésen keresztül történő mozgással”, mintsem a betűszerinti, nyelvet célzó lassú kibontakozással azonosak, szinte egyikük sem nélkülöz olyan elemeket, melyek megfelelő ugródeszkának bizonyulnak az igazságtartalmak megérintéséhez. Ráadásul arról sem feledkezhetünk meg – és ezt már korábban említettük –, hogy ezek a recenziók szinte egytől egyig reflektálnak azokra a formákra és technikákra, melyek legfőbb gesztusaik közegéül szolgálnak: Berman megjegyzése, miszerint „minden kommentár a kommentár kommentárja” (Berman 2018: 29), ezekben az írásokban maradéktalanul érvényesül.

Ha már az imént arról is szó esett, hogy a kerülőút és a digresszió a szövegeken és szövegekkel való gondolkodáson túl a szövegek ellen való gondolkodás lehetőségét is magukban rejtik, arról sem feledkezhetünk meg, hogy a szövegek ellen való gondolkodás olykor a Benjamin által preferált technikák és formák elkerülését, illetve más, általa nem használt technikákkal, módszerekkel és formákkal való kombinálását vonhatja maga után. Ez – és nem a Benjaminhoz való hűtlenség – az elsősorú oka annak, hogy ezek a szövegek nem felelnek meg maradéktalanul az imént felvázoltaknak. Szerkesztőkként különösen fontosnak tartottuk, hogy e lapszámban olyan megközelítések is érvényesülhessenek, melyek ugyan nem a Benjaminsal való együttgondolkodásról tanúskodnak, de – *éppen ezért* – olyan szögből láttatják életművét, melyből azt ilyen formában még nemigen láthattuk. Nem is ezért tértünk ki ilyen részletesen a fordítás, a kommentár és a kritika viszonyainak ismertetésére, hanem sokkal inkább a kommentár köztes helyzetének szemléltetése végett: a kommentár az, ami az eredeti mű és a fordítás, valamint az eredeti mű és a kritika között helyezkedik el. Nem szakadhat el az eredeti műtől, de eltérhet tőle. Talán éppen az teszi alkalmassá e köztes hely betöltésére, hogy „a módszertani kérdések idegenek a kommentártól” (Berman 2018: 29). „Kommentár és fordítás úgy viszonyul a szöveghez, mint stílus és mimészis a természethez” (Benjamin 2005: 19), de tudjuk, hogy a stílus éppen a dolgok legsaját(os)abb vonását jelzi. Amikor tehát kommentárt írunk, e vonás vagy gesztus lassú kibontakozását követjük és segítjük: a kommentár annak a szinguláris jegynek, szignatúrának a kirajzolódása, mely egy mű nyelvét letörölhetetlenül megpecsételi. Felhívásunkban nem véletlenül írtunk Benjamin műveinek olvasásáról, értelmezéséről és szeretetéről: „A kommentár a szövegre való odafigyelésről és

annak megbecsüléséről szól. Arról, hogy figyeljünk arra, mit gondol a szöveg, és becsljük gondolatait” (Berman 2018: 77). Ebben az értelemben pedig bárhogy közelítsék is meg e lapszám tanulmányai, fordításai és recenziói Benjamin írásait, mindenekelőtt az számít, hogy miként tanúskodnak arról a gondos figyelemről és szerető megbecsülésről, melyre éppen a tárgyukként szolgáló írások tanítanak minket.

Végezetül arról is szólnunk kell, hogy miként szituálható lapszámunk recepciótörténetileg. Erre a kérdésre itt természetesen nem válaszolhatunk, cserébe viszont a lapszámunkban megjelenő Axel Honneth-tanulmányhoz irányítanánk az olvasó figyelmét, mely ezekkel a sorokkal kezdődik:

Minden olyan kísérlet, amely kulcsot próbált találni Walter Benjamin életművének megközelítéséhez, eddig kudarcot vallott. Bármilyen kiindulópontot is választottak, azok túl szűknek bizonyultak az alkotás összes periódusának és aspektusának megragadásához. Amilyen hamar kiderült, hogy a nagy szerző írásainak csak egy kis részében követ marxista intenciókat, ugyanilyen gyorsan az is világos lett, hogy a teológiai értelmezési keret is túl szűkös. És hasonlóan jártak Benjamin egységes intencióinak felderítésében néhány évvel ezelőtt a dekonstruktivisták kísérletek is [...]. Időközben úgy néz ki, hogy megbékültünk azzal a szemléletmóddal, hogy Benjamin intellektuális fejlődésének folyamatában túlzottan sokféle irányba haladt, túlzottan sok hatásnak volt kitéve ahhoz, hogy egy konzisztens életmű szerzőjévé válhasson (Honneth 2024: 264).

Mi sem törekedtünk tehát arra, hogy megtaláljuk azt a bizonyos kulcsot, helyette Benjamin szavait idézzük, aki a következő sorokban ugyan a vallási és politikai nézetek, „megfigyelések” különbségéről ír, de akár más álláspontok különbségéről is szólhatna:

Nem ismerek el különbséget e két megfigyelés között a kvintesszenciájukat illetően. De éppoly kevésbé közvetítést. Olyan azonosságról beszélek itt, ami az egyiknek a másikba való paradox átfordításában nyilvánul meg (történjen ez bármelyik irányba), annak a nélkülözhetetlen előfeltétele mellett, hogy a cselekvés bármely nézete elég kíméletlenül és radikálisan érvényesüljön a maga értelmében. A feladat tehát nem egyszer s mindenkorra, hanem minden pillanatban dönteni. De *dönteni* [...]. A fontos dolgokban mindig radikálisan, sosem következetesen eljárni, ez lenne az én hozzáállásom is, ha egy napon belépnék a Kommunista Pártba (amit megint a véletlen egy végső lökésétől teszek függővé) (Benjamin 1978: 425).

A lapszám megvalósulása kapcsán köszönettel tartozunk mindenekelőtt szerzőinknek és fordítóinknak minőségi, nívós munkájukért, illetve a szövegek lektorainak és kontrollfordítóinak. Köszönettel tartozunk továbbá Weiss Jánosnak, aki (fordításai és kommentárja mellett) folyamatos és aktív szakmai segítségnyújtásával, tanácsaival támogatta és segítette a munkánk. Hálásan köszönjük Lukács Laura Klára fordítói munkáját, illetve a lapszámunkban közölt tizenhárom Benjamin-levélhez tartozó térképgrafikáját. Külön köszönet illeti a szerkesztőségi munkatársak közül Hajdú Zitát, valamint Havas Ádámot, akik hathatós szakmai segítségükkel és tanácsaikkal hozzájárultak e lapszám megszületéséhez.

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W. (1978): Benjamin, der Briefschreiber. In Walter Benjamin: *Briefe I.* Gershom Scholem és Theodor W. Adorno (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp. 14–21.
- Benjamin, Walter (1978): *Briefe I.* Gershom Scholem és Theodor W. Adorno (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Benjamin, Walter (1980a): A műfordító feladata. In *Angelus Novus – Értekezések, kísérletek, bírálatok.* Radnóti Sándor (szerk.). Budapest: Magyar Helikon. 69–86.
- Benjamin, Walter (1980b): Franz Kafka. Halálának tizedik évfordulójára. In *Angelus Novus – Értekezések, kísérletek, bírálatok.* Radnóti Sándor (szerk.). Budapest: Magyar Helikon. 781–817.
- Benjamin, Walter (1980c): Goethe: „Vonzások és választások”. In *Angelus Novus – Értekezések, kísérletek, bírálatok.* Radnóti Sándor (szerk.). Budapest: Magyar Helikon. 97–190.
- Benjamin, Walter (2001): A fordítás – pro és kontra. In „*A szírének hallgatása*”. Szabó Csaba (szerk.). Budapest: Osiris. 113–115.
- Benjamin, Walter (2005): *Egyirányú utca. Berlini gyermekkor a századforduló tájékán.* Budapest: Atlantisz.
- Benjamin, Walter (2024): A menekülés szimfóniái. Benjamin utolsó tizenhárom levele. *Replika* (133): 209–231.
- Berman, Antoine (2018): *The Age of Translation.* London – New York: Routledge.
- Honeth, Axel (2024): Walter Benjamin mint vallási decizionista. *Replika* (133): 263–272.
- Ilyés Zalán-György (2024): Írott és iratlan levelekről. Utószó Walter Benjamin utolsó tizenhárom leveléhez. *Replika* (133): 233–243. DOI: <https://www.doi.org/10.32564/133.11>
- Tóth Károly és Zsellér Anna (2024): Kritika és rezignáció. Walter Benjamin magyarországi recepciója 1989 előtt. *Replika* (133): 149–175. DOI: <https://www.doi.org/10.32564/133.7>
- Zsellér Anna (2023a): Kronosz képeskönyve, avagy a Benjamin-fordító feladata. *1749.hu.* Interneten: <https://1749.hu/fuggo/essze/kronosz-kepeskonyve-avagy-a-benjamin-fordito-feladata.html> (letöltve: 2024. december 8.).
- Zsellér Anna (2023b): Utószó – Benjamins fordítani. Történet és elmélet. In *Hasis Marseille-ben. Városképek, gondolatképek és más írások.* Zsellér Anna (szerk.). Budapest: Kijárat. 211–222.

Daradics Boglárka

alapidiplomáját szociológiából, mesterdiplomáját filozófiából szerezte a Pécsi Tudományegyetemen, jelenleg doktorandusz a PTE Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájában, valamint jogász szakos hallgató a PTE Állam- és Jogtudományi Karán. A *Replika Társadalomtudományi Folyóirat* állandó szerkesztője.

Ilyés Zalán-György

a Pécsi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájának doktorandusza.